

AGNIESZKA AFFEK-STARCZEWSKA¹
KRZYSZTOF STARCZEWSKI²
ZBIGNIEW PAWLONKA³
JANINA SKRZYCZYŃSKA⁴

Drzewa – pomniki przyrody jako element krajobrazu kulturowego

Słowa kluczowe: pomnik przyrody, krajobraz kulturowy
Key words: nature monument, cultural landscape

SUMMARY

Trees – nature monuments as part of the cultural landscape

The history of the protection of the special qualities of trees is almost as old as humanity itself. The protection of trees was mainly associated with a kind of *sacrum*, which surrounded old and large trees. There are plenty of reasons why old trees are protected, but their popularity as tourist attractions varies widely. This study was an attempt at determin-

¹ Adres: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Wydział Przyrodniczy, Instytut Agronomii, Katedra Ekologii Rolniczej, ul. B. Prusa 14, 08-110 Siedlce. Adres e-mail: agnieszka.affek-starczewska@uph.edu.pl.

² Adres: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Wydział Przyrodniczy, Instytut Agronomii, Katedra Metod Ilościowych i Gospodarki Przestrzennej, ul. B. Prusa 14, 08-110 Siedlce. Adres e-mail: krzysztof.starczewski@uph.edu.pl.

³ Adres: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Wydział Przyrodniczy, Instytut Agronomii, Katedra Metod Ilościowych i Gospodarki Przestrzennej, ul. B. Prusa 14, 08-110 Siedlce. Adres e-mail: zbigniew.pawlonka@uph.edu.pl.

⁴ Adres: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Wydział Przyrodniczy, Instytut Agronomii, Katedra Ekologii Rolniczej, ul. B. Prusa 14, 08-110 Siedlce. Adres e-mail: janina.skrzyczyńska@uph.edu.pl.

ing the attractiveness of monumental trees as monuments and a part of the cultural landscape. The analysis was conducted on sites with monumental trees in six regions: Siedlce, Mińsk Mazowiecki, Biała Podlaska, Repki, Czeremcha, and Mrozy, as well as the towns: Siedlce, Biała Podlaska and Minsk Mazowiecki. Most of the monumental trees were found in alley systems and historical parks, formerly belonging to manors and palaces. Only a few were found in the fields. In addition to the trees of native origin were introduced species, imported specially for cultivation in gardens and parks. Among these, the most numerous were specimens of small-leaved lime. English oak was somewhat less frequent.

Przesłanki ochrony drzew w krajobrazie kulturowym

Współczesny krajobraz kulturowy postrzegany jest dwoiście: z jednej strony ma wymiar przestrzenny, stanowi bowiem fragment przestrzeni geograficznej, z drugiej zaś strony czasowy, ponieważ posiada swoją historię, na którą składa się zespół oddziaływań naturalnych oraz oddziaływań antropogenicznych (Myga-Piątek 2007: 101-110). Krajobraz taki zwykle jest odbierany jako atrakcyjny turystycznie, może też zawierać obiekty kulturowe, bądź przyrodnicze samodzielnie funkcjonujące jako atrakcje turystyczne. Poszczególne komponenty krajobrazu mogą być wykorzystywane w różnych formach turystyki. W turystyce wypoczynkowej mogą być to góry lub jeziora, w turystyce specjalistycznej: rzeki, stawy, lasy i wysokie góry, natomiast w turystyce poznawczej jaskinie i pomniki przyrody (Nitkiewicz-Jankowska i Jankowski 2010: 185-193). Te ostatnie są szczególnie predestynowane do tego aby wykorzystywać je jako samodzielny walor turystyczny.

Zgodnie z aktualną ustawą ochroną za pomnik przyrody mogą zostać uznane pojedyncze twory przyrody żywej i nieożywionej lub ich skupiska o szczególnej wartości przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej lub krajobrazowej (A: art. 40, p. 1).

Okazałe drzewa różnych gatunków, objęte ochroną jako pomniki przyrody są często atrakcją turystyczną przede wszystkim ze względu

na duże znaczenie dla dydaktyk szczegółowych w zakresie przyrody i historii (Staniewska-Zątek 2007: 45).

Tradycja ochrony drzew o szczególnych walorach jest niemal tak stara jak ludzkość, a związana głównie ze swego rodzaju *sacrum*, jakim otaczano wiekowe i duże drzewa, począwszy od cywilizacji babilońskiej poprzez hinduską tradycję, wyobrażającą kosmos w postaci wielkiego drzewa rosnącego korzeniami do góry, czy mitologię Greków, aż do średniowiecznych, bogato ilustrowanych przekładów biblii upowszechniających i popularyzujących drzewa jako symbole chrześcijańskie (Michałowski 2000: 55-56, 2001: 43-55). Znaczenie drzew dla cywilizacji i kultury współczesnego człowieka wynika z faktu, że są to najdłużej żyjące organizmy na świecie. Wiek sosen ościstych *Pinus aristata* znajdujących w Górach Skalistych Ameryki Północnej, szacowany jest na 5 tys. lat (Line et al. 1981: 203) natomiast najprawdopodobniej najstarsze żyjące drzewo ma ponad 9,5 tys. lat.

Motywy do podejmowania ochrony pomnikowej nie zawsze muszą być okazałe rozmiary drzewa, niekiedy jest to jego pokrój, wyjątkowa budowa korony, a także związek z wydarzeniami historycznymi (często legendarnymi) lub wybitną postacią naszej kultury narodowej. Do tych najbardziej interesujących zaliczyć można m. in. pozostałości „Sosny Powstańców” w Górkach Kampinoskich czy lipy Kościuszki w parku otaczającym pałac Zamoyskich w Podzamczu w gminie Maciejowice. Również pojedynczym drzewom, nie związanym z żadną postacią ale szczególnie okazałym, nadawano imiona wodzów np.: Czech, Lech i Rus, Dąb Jagiełły, Dąb Sobieskiego. Nie bez przyczyny nazwy wojowników otrzymywały dęby. W wierzeniach Słowian drzewa te były często personifikowane, pod dębami miały się odbywać wojenne zebrania pierwszych Słowian, natomiast pod lipami były wyznaczane miejsca narad i sądów. Tradycje te są na tyle żywotne, że ich działanie można zaobserwować w sadzeniu m. in. „Dębów Niepodległości”, czy tak jak w Zespole Zamkowo-Parkowym w Krasiczynie sadzeniu dębów na pamiątkę narodzin syna, a lip w momencie narodzin córki. W okresie zaborów stare drzewa traktowano na równi z innymi obiektami zabyt-

kowymi, świadczącymi o tożsamości narodowej (Grzywacz 2011:45). Istnieje zatem wiele powodów dla których stare drzewa są chronione, jednak ich popularność jako obiektów turystycznych jest bardzo zróżnicowana. Celem pracy jest próba określenia atrakcyjności drzew pomnikowych jako elementu krajobrazu kulturowego.

Drzewa pomnikowe w krajobrazie wybranych gmin

Podstawą analizy było rozmieszczenie drzew pomnikowych na obszarze gmin: Siedlce, Mińsk Mazowiecki, Biała Podlaska, Repki, Czeremcha i Mrozy oraz w granicach administracyjnych miast: Siedlce, Biała Podlaska i Mińsk Mazowiecki. Informacje na temat rozmieszczenia drzew pomnikowych uzyskano z urzędów miejskich, urzędów gminy i nadleśnictw w Sokołowie Podlaskim i Hajnówce.

Głównym czynnikiem kształtującym krajobraz tych gmin jest rolnictwo, wyjątek stanowi Czeremcha, która jest gminą o charakterze rolniczo-leśnym (lasy stanowią tutaj aż 42,1% powierzchni gminy). W pozostałych gminach lasy stanowią od 10,7 do 28,0% (Tabela 1), natomiast większe skupiska drzew stanowią parki podworskie: m.in.: w Kuflewie w gminie Mrozy; w Repkach, Mołomotkach i Karskich w gminie Repki, w Janowie w gminie Mińsk Mazowiecki oraz w Roskoszy w gminie Biała Podlaska.

Tabela 1. Struktura użytkowania gruntu w badanych gminach (w %). Źródło: dane urzędów gmin.

Gmina <i>Commune</i>	Użytki rolne <i>Farmland</i>	Lasy <i>Forests</i>	Grunty zabudowane i zurbanizowane <i>Urbanized area</i>
Siedlce	83,2	10,7	4,1
Mińsk Mazowiecki	67,1	22,9	5,0
Biała Podlaska	63,5	28,0	brak danych
Repki	81,0	16,5	brak danych
Mrozy	70,0	25,0	3,0
Czeremcha	50,7	41,2	brak danych

W granicach administracyjnych miast znajdują się dwa parki pałacowe: w Mińsku Mazowieckim i w Siedlcach. Zabytkowe parki są właśnie miejscem największej liczby drzew pomnikowych. Głównym składnikiem szaty roślinnej założeń parkowych są gatunki rodzime, a wśród nich lipa drobnolistna (*Tilia cordata*). Gatunek ten chętnie, ze względu na znaczenie kulturowe i łatwość formowania, był i jest stosowany jako składnik grup i alej. W analizowanych gminach właśnie ten gatunek jest reprezentowany najliczniej. Spośród 494 drzew pomnikowych, 210 (42,5%) stanowiły lipy drobnolistne, tworzące głównie układy alejowe (Tabela 2). W XVII i XVIII wieku aleje traktowane były nie tylko jako niezbędny element kompozycji ogrodowych, ale również jako narzędzie kształtowania i porządkowania przestrzennego krajobrazu. Aleje takie miały na celu wiązanie rozproszonych przestrzennie obiektów, nierzadko w układzie miasto – rezydencja (Fortuna-Antoszkiewicz 2002: 225-235). Dobrymi przykładami takich założeń jest park w Roskoszy w gminie Biała Podlaska oraz w Repkach, w których znajdują się dwie pomnikowe aleje jesionowa i modrzewiowa. O ile w założeniach parkowych aleje utrzymane są w dobrej kondycji, o tyle przy ruchliwych drogach i ulicach ich stan jest już znacznie gorszy. Lipa drobnolistna była wprawdzie gatunkiem chętnie sadzonym wzdłuż dróg, jednak bardzo źle reaguje na sól stosowaną do odśnieżania jezdni. Zasolenie i uszkodzenie mechaniczne przyczyniają się do ciągłego pogarszania stanu drzew wzdłuż drogi wylotowej z Siedlec w kierunku Stoku Lackiego.

Tabela 2. Miejsca występowania pomników przyrody (w sztukach). Źródło: opracowanie własne.

Gatunek <i>Species</i>	Miejsce występowania <i>Location</i>									
	Tereny leśne <i>Forests</i>	Pola <i>Fields</i>	Ulice i place <i>Streets and squares</i>	Parki przyszpitalne <i>Hospital parks</i>	Cmentarze <i>Cemeteries</i>	Układy alejowe <i>Alley systems</i>	Zabytkowe parki <i>Historic parks</i>	Posejcie prywatne <i>Private areas</i>	Ogrody szkolne <i>School gardens</i>	Razem <i>Total</i>
<i>Abies alba</i> Mill. jodła pospolita				1						1
<i>Acer platanoides</i> L. klon pospolity			1		1					2
<i>Acer pseudoplatanus</i> L. var. <i>Purpureum</i> klon jawor							1			1
<i>Acer saccharum</i> Marshall klon cukrowy							1			1
<i>Aesculus hippocastanum</i> L. kasztanowiec zwyczajny					2		3			5
<i>Carpinus betulus</i> L. grab pospolity							1			1
<i>Catalpa bignonioides</i> Walt. surmia zwyczajna							1			1
<i>Fagus sylvatica</i> L. buk zwyczajny							1			1
<i>Fraxinus excelsior</i> L. jesion wyniosły						39	9	1	6	55
<i>Gleditsia triacanthos</i> L. glediczyja trójcierniowa							2			2
<i>Larix decidua</i> Mill. modrzew europejski						52	6			58
<i>Liriodendron tulipifera</i> L. tulipanowiec amerykański							1			1
<i>Picea abies</i> (L.) H.Karst. świerk pospolity							3	1		4
<i>Pinus rigida</i> Mill. sosna smołowa	1									1
<i>Pinus sylvestris</i> L. sosna zwyczajna	6	1		1			4			12
<i>Populus alba</i> L. topola biała				1			4			5
<i>Populus nigra</i> L. topola czarna							2			2
<i>Prunus avium</i> L. wiśnia ptasia				1						1
<i>Quercus robur</i> L. dąb szypułkowy	43	4	14	7	1		30	12	9	120
<i>Tilia cordata</i> Mill. lipa drobnolistna		2	1		7	182	13	5		210
<i>Tilia tomentosa</i> Moench lipa srebrzysta							1	1		2
<i>Ulmus laevis</i> Pall. wiąz szypułkowy			3		1		1	2	1	8
Razem Total	50	7	19	11	12	273	84	22	16	494

Drugim pod względem reprezentatywności na obszarze analizowanych gmin był dąb szypułkowy (*Quercus robur*). Łącznie zanotowano 120 okazów, z czego 43 okazy znajdowały się w trudno dostępnych lasach (gmina Czeremcha) oraz w parkach – 30 okazów (Tabela 2). Doskonale powiązanie szaty roślinnej i kompozycji ogrodowej z warunkami środowiska przyrodniczego skutkowało wprowadzaniem nowych gatunków, głównie w parkach i ogrodach. Są to pojedyncze okazy drzew takich gatunków, jak: klon cukrowy (*Acer saccharum*), kasztanowiec zwyczajny (*Aesculus hippocastanum*), surmia zwyczajna (*Catalpa bignonioides*), gledicja trójcierniowa (*Gleditsia triacanthos*), tulipanowiec amerykański (*Liriodendron tulipifera*) czy lipa srebrzysta (*Tilia tomentosa*). Udział tych gatunków w szacie roślinnej parków i ogrodów, dziś uznawanych za zabytkowe, z reguły nie był duży, ale dotyczył charakterystycznych elementów kompozycji przestrzennych parków. Ich występowanie jest zatem częścią historii sztuki ogrodowej w Polsce. Gatunki te, z wyjątkiem lipy srebrzystej, która na nasze tereny została sprowadzona na początku XIX wieku, pojawiały się już w XVII i XVIII wieku (Majdecki 1993: 289-304). Jedynym gatunkiem obcym, którego okaz pomnikowy znajduje się w lesie, w granicach administracyjnych Siedlec, jest sosna smołowa (*Pinus rigida*). Jej pojawienie się w polskich lasach było dziełem przypadku, bowiem do Europy została sprowadzona omyłkowo zamiast znacznie bardziej wartościowej sosny długoigielnej (*Pinus palustris*) (Seneta 1987: 419-421).

Specyficzną i ważną rolę pełnią drzewa pomnikowe na obszarach zurbanizowanych, a ich atutem jest wielkość. Jedynie one są wyraźnie widocznymi elementami przyrodniczymi na tle antropogenicznych dzieł człowieka, tym bardziej zatem wzrasta ich znaczenie. W granicach administracyjnych omawianych miast takich pomników jest stosunkowo niewiele i z reguły są to pojedyncze okazy nie związane kompozycyjnie z pozostałymi elementami i pozostawione niejako „niechący”. W nielicznych przypadkach układ architektoniczny i drzewa pomnikowe współtworzą jednorodną przestrzeń miejską, dotyczy to na przykład układu urbanistycznego Placu Tysiąclecia w Siedlcach.

Podsumowanie

Pomimo tego, że drzewa pomnikowe, niejako z definicji traktowane są jako ważne elementy krajobrazu ich dostępność i popularność jest bardzo różna. Obok tak popularnych i bardzo często odwiedzanych, jak słynny dąb „Bartek” z Zagnańska, czy dąb „Napoleon” z Mielna, które stały się ikoną turystyki, jest wiele innych znanych tylko nielicznym pasjonatom. Ich obecność w krajobrazie jest jednak warta podkreślenia nie tylko w specjalistycznych opracowaniach, ale również poprzez promocję w folderach, katalogach i ulotkach dotyczących obszarów na których występują, a także umieszczenie w programach wycieczek punktu związanego z odwiedzeniem tych osobliwości natury. Pojedyncze egzemplarze pomnikowych drzew są z reguły walorem o niewystarczającej sile przyciągania turystów, dlatego powinny być uwzględniane jako jeden ze składników bardziej rozbudowanego produktu turystycznego.

Bibliografia

Literatura

- Fortuna-Antoszkiewicz B., 2002, *Kształtowanie roślinności przy drogach. Zarys historyczny*, Przyroda i miasto t. IV, Wyd. SGGW, 225-235.
- Grzywacz A., 2011, *Drzewa jako obiekty kulturowe*, Studia i materiały CEPL w Rogowie, vol. 4 (29), 45-62.
- Line L., Sutton A., Sutton M., 1981, *The Audubon Society Book of Trees*, Chanticleer Press, New York.
- Majdecki L., 1993, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Wyd. Nauk. PWN, 289-304.
- Michałowski A., 2000, *Symbolika drzew i ich znaczenie duchowe w krajobrazie kulturowym*. Cz. 1, Krajobrazy dziedzictwa narodowego, 1/2000, OZK, 55-56.
- Michałowski A., 2001, *Symbolika drzew i ich znaczenie duchowe w krajobrazie kulturowym*. Cz.5, Nowożytny krajobraz kulturowy, Krajobrazy dziedzictwa narodowego, 1(5)/2001, OZK, 43-55.

- Myga-Piątek U., 2007, *Kryteria i metody oceny krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących procedur prawnych*, w: Kistowski M., Korwel-Lejkowska B. (red.), 2007, „Waloryzacja środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym”, Uniwersytet Gdański, Instytut Geografii; Komitet „Człowiek i środowisko” Przy Prezydium PAN, Gdańsk - Warszawa, 101-110.
- Nitkiewicz-Jankowska A., Jankowski G, 2010, *Krajobraz kulturowy jako walor turystyczny*, Krajobraz a turystyka, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 14, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 185-193.
- Seneta W., 1987, *Drzewa i krzewy iglaste, t. II*, PWN, Warszawa.
- Staniewska-Zątek W., 2007, *Turystyka a przyroda i jej ochrona*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań.

Akty prawne

- A: Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody. Dz. U. z 2004 r. Nr 92, poz. 880, z późn. zm.p